ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume 12 Issue 6, December 2020

DOI Number: 10.9737/hist.2020.955

Araştırma Makalesi

Makalenin Geliş Tarihi: 21.10.2020 Kabul Tarihi: 10.11.2020

Atıf Künyesi: Serap Taştekin, "Osmanlı Batı Anadolu'sundan Avrupa'ya Krom Kaçakçılığı (1848-1914)", *History Studies*, 12/6, Aralık 2020, s. 3073-3090.

*Osmanlı Batı Anadolu'sundan Avrupa'ya Krom Kaçakçılığı (1848-1914)**

Chrome Smuggling from Ottoman Western Anatolia to Europe (1848-1914)

Dr. Serap Taştekin

ORCID No: 0000-0002-0854-8623

Selçuk Üniversitesi

Öz

Aydın ve Hüdavendigâr vilayetlerinde XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren keşfedilen krom madenlerini işletenler, cevheri Avrupa'da anlaştıkları şirketlere gönderdiler. İmtiyaz sahipleri, madenin nakli için mukavelenamelerde üstlendikleri vergi ve harçları ödememek için birtakım usulsüzlüklere başvurdular.

İngiltere'ye geçirilen cevherin tonilatosunun olduğundan düşük gösterilmesi en çok başvurulmuş hile yöntemi idi. Madenin arama sürecinde bir miktar ihraç hakkı verilen bazı imtiyaz sahiplerinin bu sınırı ve süreyi aşmak suretiyle Avrupa'ya kaçak maden geçirmesi de bir diğer kaçakçılık yolu idi.

Maden hukukundaki düzenlemelerle bu önemli cevherin ihracından sağlanacak vergi gelirlerini artırmayı amaçlayan Osmanlı Hükümeti ise krom madeninin kaçak yollardan Avrupa'ya ihracını önlemek için birtakım tedbirler aldı. 1887 ve 1896 Maden Nizamnamelerinde, madenin ihracında hile yaptığı tespit edilen imtiyaz sahipleri için nakdî ceza öngörüldü. Bunun yanı sıra madenlerin doğru ölçülmesini sağlaması için memurlar tayin edilerek gümrük kontrolü sağlanmaya çalışıldı. Alınan tüm tedbirlere rağmen kaçakçılığın önüne geçilemedi. Sektörde rekabet halinde olan imtiyaz sahipleri, birbirlerini ihbar yoluyla hükümeti kaçakçılıktan haberdar ettiler. Patersonların Glasgow'a kaçak yollardan cevher gönderdiği tespit edilse de siyasi ve ekonomik baskılar nedeniyle gerekli yaptırımlar uygulanamadı.

XIX. yüzyılın sonlarında İngiltere ile bozulan ilişkilerin paralelinde Almanya ile siyasi ve ekonomik olarak kurulan yakınlık, krom madeni ihracını da etkiledi ve Türk kromları, XX. yüzyılın başında, özellikle I. Dünya Savaşı sırasında Almanya'ya ve Krupp Fabrikası'na gönderildi.

Anahtar kelimeler: Krom madeni, kaçakçılık, Avrupa, Paterson, Krupp

* Bu makale, Prof. Dr. Cenk Reyhan yönetiminde, Serap Taştekin tarafından tamamlanan *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Sermaye, İmtiyaz ve Rekabet: Batı Anadolu Krom Madeni İmtiyazları (1848-1914)* başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

Abstract

Those who operated the chrome mines that were discovered in the second half of the 19th century in Aydın and Hüdavendigâr provinces sent the ore to the companies that they collaborated with in Europe. The concessionaires resorted to a number of irregularities in order not to pay the taxes and fees they assumed in the contracts for the transfer of the mine.

Underestimating the tonnage of the ore passed to England was the most common method of cheating. Another way of smuggling was the fact that some concessionaires, who were given export rights for a certain amount during the exploration process of the mine, sent illegal ore to Europe by exceeding this limit and time period.

The Ottoman Government, aiming to increase the tax revenues to be obtained from the export of this important ore with the regulations in the mining law, took some measures to prevent the illegal export of the chrome mine to Europe. In the 1887 and 1896 Mining Regulations, a monetary penalty was stipulated for the concessionaires who were found to be fraudulent in the export of the mine. In addition, officials were appointed to ensure that the mines were measured accurately and an attempt was made to implement thorough customs control. Despite all the measures taken, smuggling could not be prevented. Concessionaires competing in the industry informed the government of smuggling by betraying each other. Although it was determined that the Patersons were smuggling ore to Glasgow, the necessary sanctions could not be imposed due to political and economic pressures.

In parallel with the deteriorating relations with England at the end of the 19th century, the political and economic proximity established with Germany affected the chrome mine exports, too, and Turkish chrome mines, were sent to Germany and the Krupp Factory at the beginning of the 20th century, especially during the First World War.

Keywords: Chrome mine, smuggling, Europe, Paterson, Krupp

Giriş

Krom madeni, metalürji sanayiinde önemli kullanım alanına sahip bir madendir. Çelik yapımında kullanılan ferrokrom üretiminin temel hammaddesidir. Ferrokrom ise paslanmaz çelik metal ve silah sanayiinin önemli bir kaynağıdır. Çeliğe sertlikle kırılma ve darbelere karşı direnç veren krom, aynı zamanda oksitlenme ve aşınmaya karşı koruma sağlar. Bu kapsamda kromun çeşitli alaşımları mermi, denizaltı, gemi, uçak, top ve silahlarla ilgili destek sistemlerinde kullanılır.¹

Bu önemli maden, Osmanlı topraklarında bulunduğu 1848 yılından itibaren² askeri teknolojide kullanılmak üzere İngiltere, Fransa ve Almanya gibi devletlerin ilgisini çekmiştir.

Kapitalist dünya pazarıyla daha hızlı bütünleşen Aydın ve Hüdavendigâr Vilayetleri, ekonomik faaliyetlerindeki canlılık, demir yolu ve deniz yolu ulaşımı bakımından cazip durumdaydı.³ Osmanlı idaresine girdikten sonra hızla gelişen Aydın Vilayeti, 1857 yılında yapımı başlayan İzmir-Aydın demiryolu hattının tamamlanmasıyla ekonomik ve sosyal gelişmesini sürdürdü. Şehrin nüfusu XIX. yüzyılın sonunda 40.000'e ulaştı.⁴ İzmir, limanıyla

¹ Devlet Planlama Teşkilatı, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, *Madencilik Özel İhtisas Komisyonu Krom Çalışma Grubu Raporu*, Yayın: DPT 2626, ÖİK: 637, Ankara, 2001, s.16.

² Krom, Osmanlı topraklarında 1848 yılında Amerikalı Jeolog Lawrence Smith tarafından, Harmanlık'ta keşfedildi. Smith hakkında bilgi için bkz. *Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences*, Vol. 19 (May, 1883-May, 1884), pp. 535-539.

³ Feridun Emecen, "Hüdâvendigâr", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 18, İstanbul 2004, s. 285-286.

⁴ Feridun Emecen, "Aydın", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 4, İstanbul 2004, s. 782-783.

Avrupa ülkelerinin mamullerini satabildiği önemli bir merkez haline geldi.⁵ İthalat hacmi, İzmir limanında XIX. yüzyılda İstanbul'un ardından⁶ ikinci sırada yer alırken, Trabzon, Samsun ve Selanik'i geçti.⁷ Osmanlı Devleti'nin borçlanma sürecinin kontrolden çıkması ve Düyûn-ı Umûmiyye'nin kurulması ile Avrupalı devletlerin kontrolüne geçen ekonomik ve ticari faaliyetleri, yabancıların isteği doğrultusunda düzenlenmeye başlandı. Madencilik sektörü de Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu mali darboğazdan etkilendi ve yabancı sermayenin etkili olduğu bir ekonomik faaliyet alanı haline dönüştü. Ülkenin en değerli madenlerinden krom, keşfedildiği 1848 yılından itibaren yabancı tüccarların eline geçti.

Devlet veya şahıs arazisi üzerinde maden işletecek imtiyaz sahibinin yükümlülükleri, harç ve vergilerden oluşuyordu. Osmanlı Devleti, madenleri işletecek teknik ve ekonomik gücü elinde bulunduramadığı için, yatırımcılara alet-edevat temininde kolaylık sağlamıştı. Buna karşılık arama ruhsatnamesi ve maden işletme imtiyaz sahiplerinin, vergi ve harçlarını düzenli ödeyerek hazinenin çıkarlarını koruma ve madenin Avrupa'ya ihracında kaçakçılık yapmamalarını yeterli bulunuyordu.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Aydın ve Hüdavendigâr vilayetleri dahilinde keşfedilen çok sayıda krom madeni yatağından çıkarılan cevherin büyük kısmı Avrupa'ya gönderiliyordu. Osmanlı Devleti, krom madenini içerde kullanacak endüstriye sahip olmadığı için cevhere askeri teknoloji için büyük ilgisi olan İngiltere, Almanya ve Fransa gibi ülkelere ihracat gerçekleştiriliyor, iç piyasada neredeyse hiç krom kullanılmıyordu.

Tablo.1.Krom madeninin ihracat dağılımı (kg. ve kuruş)

Yıllar	Yabancı Ülkelere Gönderilen		Dahilde Kalan	Toplam Üretim	
	Miktar	Değer		Miktar	Değer
1902	33.321.361	13.989.106,38	1.299,98	34.621.359	14.517,15
1903	28.467.484	11.831.875,08	1.963.500	30.430.984	12.617.275,08
1904	18.996.732	8.911.834,02	170.000	19.166.732	8.988.344,02
1905	22.319.260	8.416.096,23	2.086.524	20.232.736	7.582.143,07
1906	32.649.265	11.677.643,25	.054	32.649.319	11.678.665,09
1907	28.859.712	10.052.178,16	-	28.859.712	10.052.178,16
1908	11.546.851	3.423.814,28	-	11.546.851	3.423.814,28
1909	17.747.011	4.503.411,31	-	17.747.011	4.503.411,31
1910	17.028.263	3.856.183,05	-	17.028.263	3.856.183,05
1911	14.939.120	3.493.802,05	2.418.934	17.458.054	4.038.062,05

Kaynak: Gündüz Ökçün, *İktisat Tarihi Yazıları*, Bütün Eserleri-3, Sermaye Piyasası Kurulu, 1997, s. 175.

⁵ Abdülkadir İlgen, "Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde İzmir ve Kazalarında Ekonomik Gelişmeler", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı 16, İstanbul 2003, s. 41.

⁶ İstanbul limanının payı, tüm yıllarda en fazla ihracat ve ithalatın yapıldığı liman durumundaydı. Tüm limanlar içerisinde İstanbul limanının payı için bkz. Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s. 109.

⁷ Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800–1914*, Chicago-London, 1980, s. 82.

Bu tablodan da anlaşılacağı gibi, krom madeninin neredeyse tamamı ihraç ediliyordu. Bazı yıllarda üretilen krom madeninden ülke içinde kullanılmadı, tamamı yurtdışına gönderildi. Cevherin Avrupa'ya ihracına izin verilmesinin en büyük nedeni, madeni ülke içinde değerlendirecek endüstriye sahip olunamamasıydı. Madenin büyük miktarı İngiltere'ye gönderiliyordu. I. Dünya savaşı sırasında iki ülkenin birbirine daha fazla yakınlaşması nedeniyle, daha önce İngiltere'ye ihraç edilen krom madeni, artık Almanya'ya gönderilmeye başlandı. Krom madeninin küçük bir kısmı da Amerika'ya ihraç edildi. Amerika'ya 1911 yılında 3.083, 1913 yılında 172.053, 1914 yılında ise 61.495 dolar olmak üzere toplam 7.560 ton krom madeni gönderildi.⁸

Krom madeninin yurtdışına nakliyesi için çoğunlukla Gemlik, İzmir ve İzmit limanları kullanılıyordu. Batı Anadolu'dan çıkarılan krom madeni, İngiltere'nin Manchester ve Glasgow limanlarına naklediliyordu. Bursa Sancağı'nda Gemlik İskeleyi, Hüdavendigâr Vilayeti'nde Bandırma İskeleyi, Aydın Vilayeti'nde İzmir, Köyceğiz ve Kuşadası iskeleleri kullanılıyordu.⁹ Krom madeninin imtiyazını elde etmeden piyasadan satın alan bazı tüccarlar önce depo kiralayarak cevheri burada muhafaza ediyor, ardından gemi kiralayarak Gemlik limanına uğrayıp, cevheri İngiltere'deki bağlantılarına transfer ediyorlardı.¹⁰

Krom madeni imtiyazlarının neredeyse tamamını elinde bulunduran Patersonlar, cevheri J. J. White ve Ortakları Şirketi temsilcisi olarak Glasgow'a gönderiyorlardı. J.J. White ve ortakları şirketi, yatırım konusunda Patersonları destekliyordu. Patersonlar da White ve Ortakları'na Glasgow'da teslim edilmek üzere, uygun fiyatla her yıl bin 500 ton krom cevheri göndermeyi taahhüt ediyorlardı.¹¹

Aydın Vilayetindeki krom madenlerinin Avrupa'ya ihracı için çoğunlukla Gemlik iskeleyi kullanılırken, mültezimler tarafından İzmit İskeleyi'nin kullanılmasını isteyebiliyorlardı. Özellikle demiryolu açıldıktan sonra bazı mültezimler, mukavelenamelerinde madeni ihraç edecekleri liman olarak Gemlik yazılmış olmasına karşın, cevherin İzmit'ten gemiye yüklenmesini talep ediyorlardı.¹²

⁸ The Levant Trade Review, 1915, June Quarter, Vol V, No 1, s. 78.

⁹ İmtiyazat ve Mukavelat, C. 2, s. 1207.

¹⁰ Bu türden maden nakline örnek olarak, krom madeni tüccarı Whittall gösterilebilir. Manchester'de bulunan Harter ve ortakları ile anlaşma sağlayan Whittall, bölgeden çıkaracağı yıllık 5 bin ton kromiti bu şirkete satmayı üstlendi. Madenler, İngiltere'nin Bursa Konsolos Yardımcısı W. Gilbertson'un yönetimine verildi. (Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Yordam Yayınları, İstanbul 2007) Whittall, nakliyede sorunlar yaşayıp madeni gümrükten geçiremeyince durumu Başkonsolosluğa şikayet etti. The National Archives, Foreign Office, (TNA., FO.), 78.3787, 11 Dec.1884/11 Aralık 1884.

¹¹ Kurmuş, *age*, s. 229.

¹² Buna bir örnek olarak, Nikola Kavadi, Hüdâvendigâr Vilayeti dahilinde Ertuğrul sancağına tabi İnegöl kazasında Domaniç nahiyesinde Kozcağar ve Sarıot karyeleri civarında imal ettiği 1000 tonlato krom madenini Bozhüyük demiryolu aracılığıyla İzmit iskelesine indirilmesi ile oradan Avrupa'ya geçirilmesi için izin istedi. Madenden çıkarılacak cevherin Gemlik iskeleyi vasıtasıyla nakli ferman hükümlerinden olmasına rağmen, Anadolu demiryolu hattının açılmasıyla cevherin demiryoluyla İzmit'e naklolanarak oradan gemiye yüklenmesine izin istendi. İskelenin İzmit'e tahvili konusunun Orman Maden ve Ziraat Nezareti'nin belirtmesiyle ferman kaydına geçmek üzere Divan-ı Hümayûn kalemine bilgi verildi. Şûrayı Devlet Tanzimat Dairesi'nden gerekli yazışmaların yapılmasından sonra cevherin İzmit iskelesinden Avrupa'ya geçirilmesine müsaade verildi. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri İrâde Orman ve Ma'adin (BOA., I.OM) 1/8, Lef; 2, 16 Safer 1311/29 Ağustos 1893).

Madenin nakliyesinde uygulanan prosedür, cevherin gemiye yüklenilmesine kadarki süreçte kontrolü sağlıyordu. Aşağıda örneği verilen bir maden nakliyesinde pusula üzerinde nakliye sırasındaki ödemeler ve kontroller şu şekilde gösterilmiştir:

Tablo.2. Avrupa'ya nakledilen krom madeni için hazırlanan pusula

Osmanlı lirası	Fransız lirası	Memurların İsimleri	Düşünceler
6	0	Meğri Kazası Kaymakamlık Memuru	Hin-i tahmilde kaymakam tarafından tahrirat katibi bulunmakta olduğu
4	0	Mal müdürü	Bu dahi 15 – 16 yaşlarında kendi mahdumu bulunduğu
3	0	Aza	Bulunmadığı
6	0	Köyceğiz kazası kaymakamı	Tahrirat kâtibi bulunmakta idüğü
4	0	Mal müdürü	Mal müdürü tarafından dahi diğer birisi bulunmakta idüğü
3	0	Aza	Bulunmadığı
6	0	Meğri rüsum müdürü	...
4	0	Başkâtip	...
2	0	Kantarcı	Bizzat bulunmakta olduğu
6	0	İkinci rüsûmat memuru	Ya memur yahut kâtip birisi bulunmakta idüğü
2	0	Katip	...
2.5	0	Küçük rüsûmat memuru	Bizzat bulunmakta olduğu
0	8	Meğri maden kolcusu	...
2.5	0	Köyceğiz maden kolcusu	...
52	8		Toplam 60

Meğri ve Köyceğiz kazaları iskelelerinden Avrupa'ya nakledilen krom madenin vapurlara yüklenmesinde her defasında memurlara bir pusula veriliyordu. İmtiyaz sahibi Paterson ile memurları tarafından şifahan belirtilen tahsisatın miktarını beyan eden bu pusulaya göre, yükleme sırasında 52 Osmanlı, 8 Fransız lirası ödenmiştir.¹³

Bu arada nakledilen krom cevheri için pusula hazırlanıyor, gümrükle ilgili tüm işlemleri yapan memurun onayı ve görüşü pusulalarda yer alıyordu. Pusulada cevher için madenden çıktıktan sonra gemiye yüklenene kadar yapılan ödemeler bulunuyordu. Pusulada, maden için Meğri ve Köyceğiz Kazası Kaymakamlıklarına 11şar lira ödendiği gösterilmişti. Mal müdürlüğüne dört, rüsum müdürlerine altışar, kantarcıya iki Osmanlı lirası ödenmişti.

¹³ BOA., İ.OM., 2/2, 18 Muharrem 1312/22 Temmuz 1894.

1-Kaçakçılık Yolları

Osmanlı Hükümeti, cevherin yurtdışına ihracı için yeterli kolaylığı sağlıyordu. Hükümet, daha aranma fhasında olan madenin bir miktarının işletme hakkı alınmadan ihracına izin vermek suretiyle imtiyaz sahiplerine kolaylık gösteriyordu.¹⁴

Krom madeninin ihraç edildiği İngiltere ile siyasi ilişkiler, bu sektörde faaliyet gösteren tüccarlar ve imtiyaz sahiplerinin de işini kolaylaştırıyordu. Madencilik alanında faaliyet gösterenlerin yurtdışından getireceği alet-edevattan gümrük vergisi alınmaması, madenlerin işletme fermanının alınarak faaliyete geçmesinden önce de bir miktar cevher için ihracat izni verilmesi gibi kolaylıklara rağmen, yine de fırsat bulunduğu ölçüde kaçakçılık yoluna gidiliyordu. Osmanlı Devleti'nin krom üretici ve tüccarlarına gümrük ve nakliye gibi konularda gerekli kolaylığı göstermesine rağmen, kaçakçılığın önüne geçilemiyordu. Madeni usulsüz yollarla Avrupa'ya göndermek isteyenler, kaçakçılığı çoğunlukla tonilato hesabındaki hilelerle gerçekleştiriyorlardı. Yurt dışına ihraç edilecek madenin tonilatosu eksik gösterilmek suretiyle daha az vergi ile daha fazla cevher çıkarılmış oluyordu.

Maden imtiyazını alan veya kiralama usulüyle maden çıkarıcılar, gümrük vergisi ödememek için fırsat buldukları ölçüde, kaçak yollardan krom ihracatı yapıyorlardı. Özellikle İzmit ve İzmir limanlarından ihraç edilen krom madeninin miktarının gerçeğinden daha az gösterilmek suretiyle Avrupa'ya gönderilmesi, bilinen fakat tamamen denetlenemeyen bir kaçakçılık yöntemi idi.

Kaçakçılık, çoğunlukla ihbar yoluyla ortaya çıkarılabiliyordu. Patersonların Köyceğiz'den alıp, Malta yoluyla Glasgow'a hareket eden Doulof Porten adlı vapurla fazladan 800 ton kromu kaçırdıklarının ihbar olunması üzerine durum Rüşumat Emaneti'ne bildirildi. İlgili ihbar üzerine yapılan inceleme sonucunda cevherin kaçırılmasının önüne geçilmesi için kontrol memurlarının uyarılması uygun bulunmuştu:

“Patersonların Köyceğiz'den Malta tarafıyla İngiltere'den Glasgow'a hareket eden “Doulof Porten” vapuru ile fazla olarak 800 ton krom mâdeni kaçırdıkları ihbar olunması üzerine böyle şeylere meydan verilmesi sebebinin arzı Fî 19 Mayıs 1307 tarihinde rüşumat emanet-i celîlesine tebliğ kılınmış idi, emanet-i müşarunileyhâdan vârid olup lede'l-arz manzûr-i âlî buyrulan 23 Mayıs 1307 tarihli tezkire-i cevabîde bu nev'i maden cevherlerinden gümrükçe alınan resm yüzde bir olub, bunun cevher kaçırmağa değeri olmadığından, bu kaçaktan asıl maksat; Orman ve Me'adin İdaresi'ne ait olan rûsum-i nisbîyenin adem-i ifâsı olacağı ve sevâhilin her noktasında gümrük idaresi bulunmayıp, ihrâcına me'zûniyet istihsâl edilen madenden ziyâde nakil ve tenzil edilmemesi husûsu dahî hükûmat-i mahalliye ve daire-i a'ideleri memuriyetine a'id bulunduğu cihetle tekayyûdat-ı kâmile icrâsı rüşumat me'murlarına ihtar olunmuş idi ise de; esâsen cevherin ihraç olduğu mahaldeki me'murin-i mülkiye ile Orman ve Me'adin me'muriyetine icra-yı tenbihat edilmesi lazım geleceği gösterilmiş ve bu suret karîb-i tasvib-i âlî olmuş olduğundan; ihrâcına mezuniyet istihsal edilen miktardan ziyâde maden ihraç olunmaması için memurin-i aidesine ifâ-yı tebligat olunması şeref-sâdır olan irade-i seniyye-i hazret-i hilafet-penâhi icâb-ı celîlinden olmakla,

¹⁴ 1906 Maden Nizamnamesi'nin 26. maddesi, taharri safhası devam eden madenin değerinin anlaşılması için Avrupa'ya numune gönderilmek istenilmesi durumunda, madenin cinsine göre vergi alınarak, 100 tonilatoya kadar cevherin nakil ve çıkarılmasına izin veriyordu. (bkz. Düstur, Birinci. Tertip, Cilt 8, s. 445).

ol bapta emr u fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir. Fî 2 Zilkade 1308 ve fî 28 Mayıs 1307 / Ser kâtib-i hazreti şehriyârî bende Süreyya.”¹⁵

Cevabi tezkireye göre krom madeni kaçırmanın asıl amacı, Orman ve Maden İdaresi'ne ait olan rûsum-u nisbiyeyi ödememek olmalıydı. Değerlendirmede, cevherin yurtdışına gönderilmesine izin verilen miktardan fazlasının ihraç edilmemesi konusundaki kontrolün, mahalli hükümet memuriyetine ait olduğu belirtildi. Memurlar, o gün geçerli olan Maden Nizamnamesi'ne uymaları konusunda ikaz edildiler. Böylece izin verilenin dışında maden ihraç edilmemesi için bu alanda görev yapan memura bildirilmek üzere bir irade çıkarıldı.¹⁶

Gümrük memurlarının kontrol için dikkatli çalışmaları yönünde uyarıların yanı sıra, kaçak maden ihracını önleyen bir diğer husus ise hükümete ulaşan ihbar ve şikayetlerdi. Krom madeni imtiyaz hakkı için rekabet halinde olanlar, zaman zaman birbirlerini ihbar ediyorlardı. Köyceğiz eşrafından Ali Rıza Paşa'nın oğlu tarafından Avrupa'ya gönderilen krom madenin miktarının eksik gösterildiğine dair Hükümete bir dilekçe verilerek hazine haklarının korunması ile gereken işlemlerin yapılmasını talep eden belgeye göre ihraç edilen krom 2 bin ton olmasına rağmen, belgelerde 700 ton gösterilmişti.¹⁷

Patersonlar da ihbarlar nedeniyle takibata uğruyorlardı. Patersonların İngiltere'ye kaçak yollardan cevher gönderdiğiyle ilgili hükümete ihbarlar ve şikayetlerin ulaşması üzerine yapılan değerlendirmelerde, Harmancık'taki maden ocağından krom madenin nakledilmesi yasaklandı. Harmancık kazasında imtiyazı Bahriye Nezareti'nde bulunan Dağardı krom madeniyle aynı civarda bulunan Harmancık krom madeninde, Paterson şirketi memurlarının izin verilen sınırı aşarak cevheri Avrupa'ya geçirdiklerinden ve bu cevherin büyük kısmının Dağardı'ya bağlı Kozluca ocaklarından çıkarılmasından dolayı hafriyat ve nakliyatı 25 Haziran 1895 tarihinden itibaren yasaklandı. Hüdâvendigâr Vilayetine bağlı Harmancık kazasında imtiyazı Bahriye Nezareti'ne verilen Dağardı krom madeniyle hudutları birleşik olan Harmancık krom madeninde Paterson memurlarının tecavüzlerinin önüne geçilmesi ve sınırların yeniden belirlenmesi için memurlar gönderilmesi istendi. Tetkikat sonunda Patersonların Harmancık krom madenine hakları olmadan girmek suretiyle krom madeni çıkararak Avrupa'ya naklettiklerini rapor edildi. Memur Ramiz Efendi, Patersonların taharri ruhsatları veya işletme imtiyazları olmamasına rağmen, Kozluca civarındaki maden ocaklarından 53 bin ton krom madeni çıkardıklarını tespit etti. Bu durumun Maden Nizamnamesi'ne aykırı bulunduğu dair Bahriye Nezareti'nden alınan 15 Mayıs 1894 (R.3 Mayıs 1310) tarihli bir tahrirat çıkarıldı. Hazırlanan tahriratta, Patersonların adı geçen madende 53 bin ton sınırında haksız ve izinsiz maden ihraç ettiklerinin anlaşıldığı yer aldı. Bu nedenle bu ocaklarda maden hafriyatının yasaklanması, Orman Maden ve Ziraat Nezareti'nden kesin olarak belirtildiğinden, bu konuda gerekenin yapılması Hüdâvendigâr Vilayeti'nden gelen iki telgrafname ile gösterildi.¹⁸

¹⁵ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Daire Başkanlığı Osmanlı Arşivi, İrade Dahiliye (BOA.İ.DH) 1230/96281, 2 Zilkade 1308/9 Haziran 1891.

¹⁶ BOA., İ.DH.1230/96281, 2 Zilkade 1308/9 Haziran 1891.

¹⁷ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Daire Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Babıâli Evrak Odası (BOA.,BEO), 2128/159538, 5 Cemaziyelevvel 1321/30 Temmuz 1903.

¹⁸ BOA.,BEO. 438/328, 12 Zilhicce 1311/16 Haziran 1894.

Dağardı ve Harmancık madenlerine ait daha önce hazırlanmış olan haritaların arazi üzerinde tatbikatına memur edilen Abdullah Efendi'den alınan 13 Haziran 1894 (R.1 Haziran 1310) tarihli telgrafnamede, sınırları belirlemekle görevlendirilen Ali Paşa'nın bu uygulamasına Paterson'un engel olduğu belirtildi. Abdullah Efendi'nin telgrafında, Paterson'un yeniden tanzim ettirdiği haritayı tehditle tasdik ettirip, bu haritanın içeriğinin ise işin aslına külliyen aykırı bulunduğu ifade edildi:

“Paterson tarafından marûz-ı mezûniyete istinaden şimdiye değin ne kadar cevher çıkarılıp nerelere sevk olunmuş ve nakliyat taht-ı mezûniyetinde bulunan miktarı ne derecelerde tecavüz etmiş, veyahut ruhsat verilen cevherden bundan sonra daha ne kadar çıkarılmak muktezû bulunmuş olduğuna ve teferruatına dair kanaat'bahş olacak ise nefsül'emre küllüyen mübayın bulunduğu dermeyan edilmekten naşı Patersonların vuk'u bulan ihrâcat ve nakliyatı ve nezaret-i müşarunileyhânın tezkiresiyle Agop Lukasyan Efendi'nin isti'danâmesi münderecâtı hakkında bi'l-etaf tahkikat ve tetkikat icrasıyla tebeyyün edecek hâlin iş'arı için muamelât müfettiş Ramiz Efendi bu kere memûr'en mahall-i mezkûra gönderilmiş olmakla ol bab'ta emr-u ferman hazreti veliyyü'l-emrindir.”

Haritanın yeniden belirlenmesi isteğiyle ilgili rapora göre, 14 Temmuz 1894 tarihinde imtiyazı Bahriye Nezareti'ne verilmiş olan Dağardı krom madenine hudut olan Harmancık krom madeninde Paterson memurlarının tecavüzünün tespit edildiği belirlendi. Bundan dolayı Patersonların avuukatı Lukasyan ise ihracat ve nakliyeti Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti tezkiresiyle yaptıklarını öne sürdü. Bu konuyla ilgili tahkikat ve tetkikat yapılması ve durumun açıklığa kavuşturulması için Ramiz Efendi memur olarak gönderildi.¹⁹

Orman Maden ve Ziraat Nezareti, Patersonların ihmalini netleştirmesine rağmen, araya giren İngiliz Konsolosluğu'nun baskıları nedeniyle geri adım atmak durumunda kaldı. Patersonların kaçak krom madeni çıkarıp Avrupa'ya kanunsuz bir şekilde geçirdiği, yapılan tetkikatla kesinleşip, usûlsüzlüğün tespit edilmiş olmasına rağmen, gereken yaptırım uygulanamadı. Nezaret, Harmancık ve Kozluca krom madenlerinin daha önceden nakline ruhsat verilmiş olduğunu hesaba alarak, Patersonların cevheri ihraç etmekte haklı bulunduğu sonucuna vardı.²⁰

Nezaretin bu yaklaşımından anlaşılıyor ki, Patersonlar yedi senedir buradan krom madeni çıkarmaktaydı. Fakat bu haklarının tamamını kullanmadıkları var sayılarak, kaçak işlemlerinde haklı çıkarma yoluna gidilmişti. Patersonları yaptırımdan kurtaran bu durum, Hüdâvendigâr Vilayeti'ne telgrafla tebliğ edildi. Nezaretten alınan tezkirede, Patersonların o güne değin ne kadar cevher çıkarılıp nerelere sevk ettiği ve nakliyat için kendisine verilen miktarı ne derecelerde tecavüz ettiğine dair kanaat verecek bir evraka rastlanmadığı yönünde görüş belirtildi.

¹⁹ BOA., BEO.438/32097, 22 Zilhicce 1311/16 Haziran 1894.

²⁰ Nezaret, Patersonları suçlu durumdan kurtaracak hesaplamayı şöyle açıkladı: “Cevherden geriye kalan 75 bin kantar kromun rûsûm-u nisbî bedeli olduğundan nakline engelleme olmaması, Nezaret makamından, Hüdâvendigâr Vilayeti'ne 7 sene önce yazılan 10 Ekim 1887 (R.28 Eylül 1303) tarihli tahriratta belirtildi. Bu tahriratla ortaya çıkıp, madenin bu kadar müddet zarfında ihraç ettirilmiş olacağı hatırlara gelirse de bir miktarın çıkarılmamış olması ihtimali bulunmasına da dayanarak, adı geçen yazıda belirtilen miktardaki kromun ihracına Paterson yetkilidir. BOA., BEO.425/31807, 21 Zilhicce 1311/25 Haziran 1894.

2-Osmanlı Hükümeti'nin Tedbirleri

İngiltere'nin askeri teknolojide büyük ihtiyacını karşılayan krom madenin ihracında düzenli bir denetim yoktu ve kontrolsüzlükler yaşıyordu. Madenin ihraç olduğu iskelelerdeki denetimlerin yetersiz kalması nedeniyle, krom madeni imtiyazına sahip olanlar, gereken gümrük vergisini ödmeden ellerindeki cevheri Avrupa'ya geçirebiliyorlardı. Bu konuda Orman ve Maden Nezareti yetkilileri, çoğunlukla ihbarlar doğrultusunda hareket ediyorlardı.

Avrupa'ya ihraç edilen krom madenindeki kaçakçılığın önüne geçmek için bazı çareler düşünüldü. Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti, madenin Avrupa'ya nakli sırasında madencilik alanında bilgili bir memurun gözetmenlik yapmasını istedi. Memurun nakliyat olmadığı zamanlarda ise madenlerde kontrolde bulunması uygun görüldü. Sadrazam Yaveri Ekrem imzasıyla padişaha sunulan arzda, Meğri ve Köyceğiz kazaları dahilindeki krom madeni cevherlerinin Avrupa'ya ihraç edilmek üzere vapurlara yüklenmesini kontrol edecek bir memur tayin edilmesi istendi. 2 Temmuz 1894 (H.18 Muharrem 1312) tarihli yazıda, memurun talep edilmesinin gerekçeleri; fazla cevher nakil edilmemesine nezaret etmek ve nakliyat olmadığı zamanlarda Meğri ve Köyceğiz kazaları dahilindeki madenlerin devir ve sınır dışında kanuna aykırı yapılması muhtemel kazayı önlemek şeklinde belirtildi. Memurun maaşı bin kuruş olarak belirlendi.²¹

Orman, Maden ve Ziraat Nezareti vapurlara cevher yüklenmesine nezaret edecek memur tayin edilmesini, özellikle bildirilenden fazla miktarda madenin Avrupa'ya çıkarılmasını önlemek için bir çare olarak uygun buldu. Orman ve Maden Nazırı Selim Melhame de 1 yılda 10 defa yüklenen gemi için 60'ardan 600 lira harcırahla tutulan görevliden ziyade, sürekli bir memur çalıştırılmasının daha faydalı olacağını belirtti. Orman Maden ve Ziraat Nazırı Selim imzasıyla, 3 Temmuz 1894 tarihli yazıda, Meğri ve Köyceğiz kazaları dahilindeki krom madenlerinden Avrupa'ya geçirilmekte olan cevherlerin hem ölçü ve tartı, hem de naklinin ne şekilde gerçekleştirildiğini teftiş ve tahkik etmek ve ayrıca Patersonların imtiyazı altındaki madenlerden nakil olacak cevherlerin tartı ve incelenmesinde hazır bulunmak üzere Avrupa'ya ihraç olan cevherin ölçme ve diğer işlemlerinin sağlıklı bir şekilde yapılması ve suiistimalin önlenmesi gerektiği belirtildi.

Orman, Maden ve Ziraat Nezareti'nden yapılan incelemede, iskelenin denetim altına alınmasına ve vapurlara cevher yüklenmesinde bizzat hazır bulunup nezaret etmek, madenlerin aranması, çıkarılması ve devrinde yolsuzluğa meydan vermemek için fenne aşına bir memur tayininin şart olduğu görüşü belirtildi. Maden Nazırı Selim Melhame, vapurların her yük aldığı Meğri ve Köyceğiz'de hükümet tarafından 3'erden 6 memur bulundurmakta olup, bunların yevmiye ve harcırah almadıkları halde uykusuz ve kötü şartlarda, barınacak bir binası bile olmayan maden ocaklarına gidip, on güne kadar oralarda sürünmelerinin iyi bir sonuç vermeyeceğini vurguladı. Her yüklemede 60 lira alan bu memurların ücretini ödeyen Patersonlar zorlandıklarını söylemekte ise de; bir vapur yılda 10 defa yük almakta ve her defasında 60'ar liradan verilen meblağ 600 liraya varmaktaydı. Maden Nazırı Selim Melhame'ye göre belirtilen meblağ, yalnızca zorlukların önlenmesi için verilmeyip, işin içinde fazla cevher aşırma kastı da

²¹ BOA., İ.OM. 2/2.3, 18 Muharrem 1312, 22 Temmuz 1894.

vardır. 600 liralık meblağdan ziyade, fazla cevher kaçırılması göz önünde bulundurulduğunda, 1000 kuruş maaşla bir memur tayininin hükümetin yararına olduğu görüşü şu şekilde belirtilmiştir:

“Meğri ve Köyceğiz kazaları dahilindeki krom madenlerinden Avrupa'ya imrar edilmekte olan cevherlerin hem vezin ve nakli ne suretle cereyan etmekte olduğunu teftiş ve tahkik etmek ve hem de Patersonların taht-ı imtiyazındaki madenlerden nakil olunacak cevherlerin vezin ve muayenesinde hazır bulunmak üzere geçende oralara gönderilmiş olan Aydın me'adin memur-ı lâhıkından vârid olan 76 numaralı ve 13 Eylül 1309 tarihli tahriratın bir fıkrasında ehemmiyeti her yerden ziyâde olan me'adin-i mezkûreden senevî ihraç ile Avrupa'ya imrar edilen 20 pare tonilato cevherin vezin ve muâmelat-ı sa'iresinin suret-i salîmede cereyanıyla vuku'u istihbar olunan sui istimâlatın men'i her halde iskelelerin taht-ı inzibata alınmasına ve vapurlara cevher tahmilinde bizzat hazır bulunup nezâret etmek ve nakliyat olmadığı vakitlerde de İzmir'e bu'dundan olayı senede bir defadan ziyade kendisi tarafından teftişi kabil olamayan mezkûr kazalar dahilindeki meadini devir ile hudut hâricinde mugâyir-i nizam vuk'u bulacak hafriyat ve ameliyatı men' ile yolsuzluk vuku'una meydan vermemek ve Aydın me'adin memûriyetine merbut olmak üzere oldukça fenne aşına bir memur ta'yini maslahata elzem idüğü beyan ve her vapur hamule aldıkça Meğri ve Köyceğiz kazâları hükûmetleri taraflarından üçerden altı memur bulundurulmakta olup bunlar canib-i hükûmetten bir gûna yevmiye ve harcırah almadıkları halde terk-i hab ve rahatla havası gâyet vahim ve insandan hali bulunan ve barınacak bir binası bile olmayan mezkûr maden ocaklarına gidip beş on günler oralarda sürünmeleri pek de hüsn-i netice mahmûl olamayacağı misillü her vapur tahmil edildikçe müfredatı leffen arz ve takdim-i pişgâh-ı sâmi-i cenâb-ı sadâret-penâhileri kılınan pusula natık olduğu veçhile kendilerinden 60 lira alınmakta olduğu bu sûrete muvafakat etmeleri hükûmet ve rûsumat memurları tarafından vapurlar yük alırken ika-ı müşkilat ve tas'ibat ile vapurların müddeti mürûr edip daha ziyade mütezarrır olmamaları gibi bir zarûrete müstenid idüğünü Patersonlar ile memurları söylemekte iseler de senede on defa vapur yük almakta ve her defasında 60 ar liradan verilen mebalîği 600 liraya varmakta olmasına nazaran meblağ-ı mezkûr yalnız def'i müşkilat için verilmeyip işin içinde fazla cevher aşırarak kastı dermeyan ile memuriyet-i hükûmetin men'i müdahelatı ve ber vech-i ma'ruz 1000 kuruş maaşla bir memur tâyini elzem idüğü iş'ar kılınmış ve suret-i işâra nazaran bir memur istihdamı maslahaten derece-i vücupta idüğü te'ayyün etmiş olduğundan evvelce de istihâm olduğu veçhile ber vech-i mâruz icâbı ifa olunmak üzere şehri 1000 kuruş maaşla bir memur istihdâmına emir ve me'zûniyet i'tasına müsâade-i celîle-i cenâb-ı sadâret-penâhilerinin vâridat buyrulması babında emr-u fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.”²²

Cevherin yanlış ölçülmesinin önüne geçmek gibi, kaçak yollardan Avrupa'ya geçmesini önlemek için memur istihdam edilmeye böylece başlandı. İstihdam edilen memurun maaşını mültezim ödüyordu. Dağardı krom madenlerini kiracı olarak işleten Ragıp Bey ve ortakları 6 yıl boyunca senelik 162 lira memur maaşı vermişler, madenin mühürlendiği 1324 yılının yarısına ait memur maaşını vermemeleri yüzünden Nezaret ile mahkemelik olmuşlardı.²³ Maden Nezareti, Kütahya Mutasarrıflığı'na durumu soran bir yazı yazarak, Ragıp Bey'in vergisiz olarak elde ettiği krom madenini, yakınındaki başka maden yataklarından elde ederek yurtdışına geçirmemesi için

²² BOA., İ.O.M.2/2, Lef;2, 29 Zilhicce 1311/ 3 Temmuz 1894.

²³ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Daire Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Şûra-yı Devlet (BOA., ŞD.), 544/1.11, 16 Ramazan 1329, 10 Eylül 1911.

memurun istihdam edildiğini, madenin mühürlenip alet-edevata el koyma işini kimin yaptığının bildirilmesi istendi:

“Kıracılar, madende imalatın yasaklanmasından bahriye nezaretini mesul tutarak zarar ve ziyanlarının temini için mahkemeye gitme hakkı bulunduğunu ve memur masrafı olan 162 lirayı ödemeye hazır olduklarını beyan ettiler. Adı geçen krom madeninin tersane-i âmirede çelik imalatında kullanılmak üzere imtiyazı bahriyeye verildiği tarihten itibaren haciz konulana kadar madenin yakınında vergiye tabi krom madeni ocaklarının da işletilmesi nedeniyle, o ocaklardan elde edilen cevherin Dağardaki vergisiz cevhere karıştırılarak yurtdışına çıkarılmamasını temin için İzmit Derince iskelesinde istihdamı gerekli görülen memur ve kolcuların maaşı olarak senelik 162 Osmanlı altınını, haciz konana kadar ödedikleri, kalanını ise ödemeyeceklerini bildirdiler. Madende istihdam edilen memurun görevinin lağvedildiği anlaşılarak maden tatil edilip alet edevatı kimin mühürlediği ve bu işlemlerin neye dayandığı hakkında bilgi verilmesi.”²⁴

Dağardaki bu krom madenine memur istihdam edilmesinin bir diğer sebebi de, gümrük vergisinden istisna tutulan bu maden ocağının yanındakilerle krom cevherinin karıştırılarak diğerlerinin de vergisiz geçişini engellemektir. Krom madeni kaçakçılığı ve kanuna aykırı faaliyetlerde gerekenler, İngiliz imtiyaz sahiplerinin hiç çekinmeden önce konsoloslukları, gerekirse İngiltere Hükümeti’ni araya koyarak baskı yaptırımları nedeniyle yerine getirilememiştir.

Osmanlı Hükümeti, kontrollerinde veya ihbar yoluyla haberdar olduğu kaçakçılığı önlemek için bazı tedbirler aldı. Hükümetin öncelikle başvurduğu caydırıcılık, maden hukukunda yapılan düzenlemelerle cezai yaptırımlar uygulamaktı. Osmanlı Devleti’nin maden hukukundaki ilk düzenlemesi olan 1861 Maden Nizamnamesi’nde kaçakçılıkla ilgili bir madde yer almadı. Yabancılar maden imtiyazı alma hakkı veren 1869 Maden Nizamnamesi de Avrupa’ya cevher kaçakçılığı konusunda bir düzenlemeyi içermedi. Kaçakçılığın artması ve durumun hazinayı zarara sokması nedeniyle beklenen tedbir, 1887 Maden Nizamnamesi’nde alındı. Nizamnamede, maden hasılatını eksik gösteren veya kaçakçılık yapanın tespit edilmesi durumunda eksik verginin iki katının ceza olarak alınması kararlaştırıldı. Aynı hüküm, 1906 Maden Nizamnamesi’nin 56. maddesinde de tekrarlandı²⁵ Maden nizamnamelerindeki bu düzenlemelere göre, Osmanlı Hükümeti’nin en önemli yaptırım gücü, eksik maden bildirip kaçakçılığı tespit edilenlerden iki katı vergi almak oldu.

²⁴ BOA., ŞD.544/20, 18 Kanunuevvel 1329/31 Aralık 1913.

²⁵ 1887 Maden Nizamnamesi (49. Madde): Maden mültezimleri madde-i sabıkada beyan olunan hesap cetvellerini vakt-i muayyeninde ita etmedikleri halde kendilerinden beş Osmanlı altınından yirmi beş Osmanlı altınına kadar ceza-yı nakdî alınır ve işbu hesap cetvellerinde hasılatı vakıa miktarı sahihinden noksan gösterilir ve kaçak vuku’u tebeyyün eder ise Devlete aid rüsumun noksanı iki kat olarak tazmin ettirilip hukuku umumiye ciheti dahi mahakim-i cezaiyede başkaca fasıl ve hükmedilir (Düstur, Birinci Tertip, Cilt 5, s. 896). 1906 Maden Nizamnamesi (56. Madde): Maden mültezimleri madde-i sabıkada beyan olunan hesap cetvellerini vakt-i muayyeninde ita etmedikleri halde kendilerinden beş Osmanlı altınından yirmi beş Osmanlı altınına kadar cezayı nakdî alınır ve işbu hesap cetvellerinde hasılatı vakıa miktarı sahihinden noksan gösterilir ve kaçak vukuu tebeyyün ederse Devlete ait rüsumun noksanı iki kat olarak tazmin ettirilip hukuku umumiye ciheti dahi mahakimi cezaiyede başkaca fasıl ve hükmedilir (bkz. Düstur, Birinci Tertip, Cilt 8, s. 451).

1909 tarihli Meclis-i Vükela kararına göre krom madeninin ihracatının artırılması ve hazineye daha fazla gelir sağlamak için bazı tedbirlerin alınması gerekli görülerek bu yönde düzenlemeler yapıldı. Yeni düzenlemelere göre, her tonilato krom madeninin mevcut fiyatı olan 3 İngiliz lirasının 3 Osmanlı altını sayılması itibarıyla, bundan nakliye masrafı olarak 75 kuruş düşürülmesi uygun görüldü. Nakliye masrafı çıkarıldıktan sonra bir tonilato krom madeninin kalan 2,25 kuruşunun üzerinden %20 oranında vergi alınacaktı. Bir sene zarfında ibraz olunacak satış pusulasında gösterilecek fiyata göre hesaplama yapılarak depozito suretiyle krom cevherinin sahipleri, kendilerine verilen sürede satış pusulasını ibraz edeceklerdi. İmtiyaz sahipleri satış pusulasını ibraz edemedikleri halde her tonilato krom madeninin 2,75 kuruştan hesaplanarak kalan 50 kuruşa ait vergi oranı için teminat alınacaktı. Krom madeni için %20 vergi oranı uygulanarak, Maden Nizamnamesi'nin 26. maddesi gereğince 2 bin tonilatoya kadar gönderilmesine izin verilebilecekti. Ruhsatnameye istinaden nakil olunacak cevherlere ait imtiyaz sureti ile ihale olunanlardan maden nizamnamesinin 50. maddesi gereğince fermanda yazılı vergi miktarı tutulması usûlü uygun görülüp, Şura-yı Devlet Nafia ve Maarif Dairesi'nde ve Meclis-i Vükelâ tarafından verilen karar üzerine 23 Şubat 1909 (10 Şubat 1324) tarihli buyruldu ile tebliğ edildi.²⁶

Krom madeni politikasındaki tedbirler, bu cevherin ülke içinde değerlendirilmesini sağlayacak endüstriyel yatırımların artırılmasına yönelik değil de Avrupa'ya geçişinden daha fazla gelir sağlamak üzerine kuruluyordu. Zira 1909 tarihli Meclis-i Vükelâ kararına göre krom madeninin ihracatının artırılması için bazı tedbirlerin alınması gerekli görülerek bu yönde düzenlemeler yapıldı. Krom cevherinin sahipleri, bir sene zarfında ibraz olunacak satış pusulasında gösterilecek fiyata göre hesaplama yapılarak depozito suretiyle kendilerine verilen sürede satış pusulasını ibraz edeceklerdi. Madeni ihraç etme yetkisini elinde bulunduranlar, satış pusulasını ibraz edemedikleri halde her tonilato krom madeni 2,75 kuruştan hesaplanarak kalan 50 kuruşa ait vergi oranı için teminat alınacaktı.

1887 Maden Nizamnamesi, taharri (arama) aşamasında ruhsatname sahibine imtiyaz fermanı almadan 100 tonilato cevheri yurtdışına ihraç etme hakkını veriyordu. 1906 Maden Nizamnamesi ise 26. maddesindeki düzenleme gereğince²⁷ bu miktarı 2 bin tonilatoya çıkardı. Bu artış, vergilerin artışına itiraz eden İngiliz tüccarların konsolosluklar vasıtasıyla İstanbul Hükümeti'ne yaptığı baskıyı azaltacak bir kolaylık olarak düşünülmüştü. Ruhsatnameye istinaden nakil olunacak cevherlere ait imtiyaz sureti ile ihale olunanlardan maden nizamnamesinin 50. maddesi gereğince²⁸ fermanda yazılı vergi miktarı tutulması usûlü uygun görülüp, Şura-yı Devlet Nafia

²⁶ BOA., Y.PRK.OMZ.3/83, 3 Cemaziyevvel 1327/23 Mayıs 1909.

²⁷ 1906 Maden Nizamnamesi'nin 26. maddesi, arama aşamasında olan madenin değerinin anlaşılması için Avrupa'ya numune gönderilmek istenilmesi durumunda, madenin cinsine göre vergi alınarak, 100 tonilatoya kadar cevherin nakil ve çıkarılmasına izin vermektedir.

²⁸ 1906 Maden Nizamnamesi, *Düstur*, Tertib, Cilt, s.450. (50. maddeye göre resmi nisbî bakır, simli kurşun ve kömür gibi kuyu ve mağara hafriyle imal olunan madenlerin hasılatı gayri sâfiyesinden %1'den 5'e kadar alınır. Zımpara, krom ve borisitli mevat ile lületaşı, sıcak ve soğuk miyahı madeniye ve petrol, zift ve neft gibi damar olmayıp yığın halinde bulunan mevaddın hasılatı %10'dan 20'ye kadar istifa olunur. Bu vergi Avrupa'ya naklolunmak üzere hazırlanmış veya memlekette kal ve izabe olunmak üzere kesr ve tefrik olunup cinsine göre yıkanmış olan cevherden ahiz ve tahsil edilir. Resm-i nisbî cevherin mevaddı sâfiyesinin iskeleden Avrupa'ya olan nakliyesiyle kal ve izâbe masrafları düşüldükten sonra geriye bakı kalan kıymet üzerinden tâyin ve istifa kılınır.

ve Maârif Dairesi'nde ve Meclis-i Vükelâ tarafından verilen karar üzerine 23 Şubat 1909 (10 Şubat 1324) tarihli buyruldu ile tebliğ edildi.²⁹

Bu kararın da gösterdiği gibi, krom madeninin yurtdışına çıkışı için imtiyaz sahibinden alınacak vergi oranı belirlenip, ihraç edilecek her tonilato krom için depozito alınıyor, bunun ödenmemesi durumunda cevherin bedeli yeniden hesaplanıyordu. Bu karardaki bir diğer yön ise; daha madenin işletme imtiyazını almayan taharri sahibinin maden nizamnamesinde kendisine verilen hak gereği, bu aşamada 2 bin tonilatoya kadar cevheri Avrupa'ya gönderebilmesiydi. Nitekim bununla ilgili daha sonraları Patersonlar ile hükümet arasında anlaşmazlıklar yaşanacak, hükümet Patersonları işletme imtiyazı almadan yıllarca taharri ruhsatıyla Avrupa'ya krom madeni geçirmekle suçlayacaktı. Patersonlar ise buna karşılık evraklarının kasıtlı olarak Orman Maden ve Ziraat Nezareti'nde sürdürüldüğünü iddia edeceklerdir.³⁰

3-Krom Madeninin Almanya'ya Nakli

Osmanlı Devleti'ni verimli bir hammadde ve tarımsal ürün kaynağı olarak gören Alman emperyalizmi, özellikle demiryolu imtiyazı ile yeterli fırsatı bulmuştu.³¹ İngiltere'nin, 1878 Berlin Anlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruyucu politikadan vazgeçmesi, İngiltere, Osmanlı Devleti ve Almanya'nın dış politikasında önemli değişikliklere neden oldu.

II. Abdülhamid, İngiltere'den uzaklaştığı ölçüde Almanya'ya yakınlaştı. Bu siyasi yakınlaşma, Almanya'nın Osmanlı Devleti'nin hammadde kaynaklarından faydalanmasını sağlayacak ekonomik yakınlığı da beraberinde getirdi. Osmanlı Devleti'nin İngiltere'den siyasi ve ekonomik ilişkiler bakımından uzaklaşıp Almanya'ya yakınlaşması, maden sektöründe de etkisini gösterdi. Avrupa sermayesi 1881 yılından sonra ülkeye borç olarak değil, yatırım olarak gelmesi yönünde teşvik edilirken, madencilik alanında yabancı nüfuz kolayca yerleşti.³²

Almanya, Osmanlı topraklarından elde edilecek hammadde kaynakları üzerinde hakimiyet kurmak için çaba gösteriyordu. Bu doğrultuda 19 Kasım 1906 tarihinde Akdeniz Madencilik Araştırma Kurumu faaliyete geçirildi. Fakat hem ağır basan İngiliz-Fransız nüfuz çevrelerinin direnişi, hem de Jöntürk devrimi, özellikle madencilikle ilgili girişimlerde Akdeniz Madencilik Araştırma Kurumu'nun dağılmasına kadar gitti.³³ Savaş sanayi için gerekli olan krom madeni üzerinde İngiltere ile Almanya'nın arasında diğer ekonomik konularda olduğu gibi,³⁴ krom madeni üzerinde de kaçınılmaz bir rekabet yaşandı. Almanya ile siyasal, diplomatik ve ekonomik yakınlaşmanın artması, krom madeni ihracının da seyrini değiştirdi.

İttihat ve Terakki hükümeti, krom madeninin “dost ve müttefik” Almanya'ya gönderilmesini onaylayan kararları art arda verdi. Harbiye Nezareti'ne sorulan Almanya'ya krom cevheri naklinin askeri yönden sakıncası olup olmadığı hususu, nezaretçe daima olumlu karşılandı. Bu yaklaşımın çeşitli örnekleri olmakla beraber, özellikle I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Alman

²⁹ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Daire Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Yıldız Perakende, Orman Maadin ve Ziraat (BOA., Y.PRK.OMZ.), 3/83, 3 Cemaziyelevvel 1327/23 Mayıs 1909.

³⁰ BOA., ŞD.520.20.11/10 Rebiülevvel 1313/31 Ağustos 1895.

³¹ Lothar Rathmann, *Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1979, s. 111.

³² Bayram Kodaman, “Avrupa Emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğu'na Giriş Vasıtaları (1838-1914)”, *Milli Kültür*, cilt: 2, S.1, Ankara, 1990, s. 28, Kurmuş, *age*, s. 205-227.

³³ Rathmann, *a.g.e.*, s. 110.

³⁴ Bu dönemde Batı Anadolu'daki ekonomik üstünlük için emperyalist güçler arasındaki çatışma ve İngiltere'nin bölgede etkinliğinin azalması konusunda bkz. Kurmuş, *age*, s. 231.

Krupp Fabrikası'na yüklü miktarlarda krom madeni sevk edilmişti. Osmanlı Devleti ile Almanya'nın yakınlaşma döneminde önemli bir yeri olan Krupp Fabrikası, demiryolu inşası ve gemi yapımında kullanılan krom madenin çıkarılarak depolarda biriktirilenleri aldı. Alman silah sanayii için de Osmanlı ülkesinden 1914 yılından itibaren sürekli cevher gönderildiğine dair pek çok örnek vardır:

Frankfurt şehrinde Berzont Haymer adındaki Alman şirketi de siper paletleri için krom madeni istedi. Berzont Haymer şirketinin hesabına, Alman ordusu için muhafaza (siper) paletleri yapılmak üzere, şirketin temsilcisi Oporit Parmenter tarafından, Derince'den satın alınan 500 ton krom madenin Almanya'ya ihracına izin verilmesi gereğine dair, Harbiye Nezareti'nin 24 Şubat 1915 tarihli tezkiresi, Meclis-i Vükelâ'da okundu ve madenin Almanya'ya ihracına izin verildi.³⁵ Alman şirketi Haymer ve Ortakları, bakır cevherini de Almanya'ya nakil ve ihraç etmek üzere Ergani'de çalışmalar yapmıştı. Şirketin temsilcisi Oporit Perimontes, bakırların madenden tren istasyonuna nakli için tedarik edeceği nakil vasıtalarına ilişilmemesi konusunda bir dilekçe vermişti.³⁶

Meclis-i Vükelâ'dan 15 Ekim 1915 tarihinde çıkan ve Ticaret Nezareti'ne tebliğ olan kararla, Adranos kazasından Mirandağı, Kozluca ve Nusretler mahallerindeki krom madenin, 1916 Mart ayına kadar faaliyete geçirilmediği takdirde, Osmanlı Devleti ve Almanya'nın askeri mühimmat imalatını sekteye uğratacağı tehlikesiyle, bu madenlerin ihalesi Krupp Fabrikası'na verildi. Adı geçen madenlerin diğer muamelelerden hariç tutularak, yalnızca vergi harcının ödenmesi şartıyla hemen Krupp Fabrikası'na ihale edilmesi konusundaki arzual, fabrikanın avukatı Mösyö Huber tarafından Harbiye Nezareti'ne verildi. Harbiye Nezareti, bu işlemde sakınca olmadığı, gönderilen dilekçeye göre daha önce daha kolay olan şartlarda birkaç defa açık artırmaya konulduğu halde talibi çıkmayan adı geçen madenlerin mukavelename tarihinden itibaren bir sene süre zarfında imalatına başlanmasını istedi. Bunun yanı sıra senede 2 bin tonilatodan daha az olmamak üzere cevherin Maden Nizamnamesi gereğince belirlenecek kıymeti üzerinden %20 hesabıyla vergi oranı ve bu verginin %6'sı oranında askeri teçhizat tertibi verilmesi kararlaştırıldı. Nezaret, mukavelename süresinin 10 yıl daha devam etmesi şartıyla ve 3 kıt'a krom madenin Krupp Fabrikası adına, vekili Huber'e 10 sene süreyle ihalesini uygun gördü.³⁷

³⁵ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Daire Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Meclis-i Vükelâ (BOA., MV.), 196/128, 9 Rebiülahir 1303/24 Şubat 1915.

³⁶ BOA., DH.İ.UM. 77/1, 8 Recep 1333/22 Mayıs 1915.

³⁷ Hülâsa meali; Hüdâvendigâr Vilayeti dâhilinde Adranos kazasında Mirandağı kuzeyinde Nusretler ve Artıranlar namlarındaki mahallerde kâin olup mühimmat-ı harbiye imâli için Almanyanın ihtiyacât-ı acîlesini te'min eyleyeceği anlaşılan mekşûf üç kıt'a krom madeni gelecek mart ayına kadar maden sevkini te'minen hal-i faaliyete girilmediği takdirde her iki müttefik memleket mühimmat-ı Harbiye imalatının sektedar olacağı beyanıyla meadin-i mezkurenin muamelat-ı saireden sarf-ı nazarla yalnız lazım gelen harç ve rûsûmatın tediyesi şartıyla hemen kendilerine ihalesi Krupp fabrikası vekil-i umûmisi Mösyö Huber tarafından Harbiye Nezaretine i'tâ olunup nezaret-i müşarunileyhaden ol vecihle i'fâ-yı muâmelesinde mahzûr olmadığı bâde'l-işâret gönderilen arzuhâlde istid'â edildiğinden ve mukaddemen ehven-i şerâit ile birkaç defa mevki-i müzâyedeye konulduğu halde tâlibi zuhûr etmeyen mezkûr madenlerin mukavelenâme tarihinden itibaren bir sene müddet zarfında imalâtına mübâseret olunmak ve senevî 2000 tonilato cevherin Ma'adin Nizamnamesi mücibince te'ayyün edecek kıymeti üzerinden yüzde 20 hesabıyla resm-i nisbîsi ve

Alman ordusuna 1915 yılında 500 ton krom madeni gönderilmesi için gereken izin verildi. Alman ordusuna siper levhası yapılmak üzere 500 ton krom madeni gönderildi. Piyer Montar tarafından Derince'den alınan cevherin, Frankfurt'a ihracı için şu izin yazısı çıkarıldı:

“Frankfurt şehrinde Piyer Zond Hayner Alman ticarethanesi hesabına olmak ve Alman ordusu için muhafaza siper levhaları yapılmak üzere Mösyö Piyer Montar tarafından Derince'den satılan olunan 500 ton krom madenin Almanya'ya ihracına müsaade i'tası lüzûmuna dair ceride-i nezâretin 11 Şubat 1330 tarihli tezkiresi okundu. Zikrolunan 500 ton krom madenin Almanya'ya ihracına müsaade edilmiş olmakla ol vecihle ifa-yı muktezasının devâir-i müteallikaya tebliği tezekkür edildi.”³⁸

Avrupa'ya gönderilen krom madenine bir örnek de; Edhem ve Kapriyel efendilerin elindeki krom cevheridir. Edhem ve Kapriyel isimli kişilerin İnönü İstasyonu'nda toplayarak Alfred Paloko adındaki şahsa sattıkları 100 ton krom cevherinin Almanya'ya ihracı için Orman Maden ve Ziraat Nezareti'nden izin istedi. İnönü İstasyonu'nda toplanmış olan 100 ton krom cevherinin, Haydarpaşa yoluyla Almanya'ya ihracına askeriye tarafından sakınca olmadığı, Harbiye Nezareti tarafından onaylandı. Krom cevherinin ihracı her ne kadar yasak ise de ‘dost ve müttetik devletlere geçirilmesine izin olmasına binaen’ ibaresi konularak, izin işlemlerinin verilmesinin Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin 16 Nisan 1916 tarihli tezkiresi üzerine uygun görüldü. Kararı 24 Nisan 1916 tarihli Meclis-i Vükelâ da onayladıktan sonra 100 ton krom cevheri Almanya'ya nakledildi.³⁹

Aynı tarihlerde Almanya'ya borasit ve zımpara madenleri ile birlikte yüklü miktarda krom ihraç edildi. 25 Haziran 1916 tarihinde 400 ton borasit, bin ton zımpara madenleri ile birlikte 4 bin ton krom madenin Almanya'ya ihracına Harbiye Nezareti tarafından lüzum duyulduğu belirtilerek, Maliye ve Ticaret Nezareti'nden alınan tezkireler Meclis-i Vükelâ'da okundu ve belirtilen miktardaki cevherlerin Almanya'ya geçirilmesine izin verildi.⁴⁰ 15 Ekim 1916 tarihinde Almanya fabrikalarında kullanılması için lüzum görülüp, Osmanlı topraklarındaki krom madeni ocaklarından tedarik edilmiş olan cevherin bir an evvel ihracına izin verilmesi gereğine dair Harbiye Nezareti'nden bir tezkire çıkarıldı.⁴¹

İhraç edilemeyen krom madenleri ise kiralanan depolarda biriktirildi. Depolarda biriken bin ton krom cevherinin, Mayıs 1918'de Almanya'ya gönderilmesine karar verildi. Babıâli'den

bu resmin yüzde altısı nisbetinde teçhizat-ı askeriye tertibi i'tâ ve harb-i umûmî devam ettiği müddetçe her a'şari tonilato cevherin resm-i nisbî tabi kıymet-i safiyesi beş Osmanlı altını olarak kabul etmek ve bu kıymet musalahanâmenin imzalandığı tarihe kadar muhayyer olmak ve tarafeynin husûl-i muvaffakatiyle ileride mukavelename müddetinin on sene daha temdidinin caiz olmakla şartlarıyla ve ahval-i hazırâ-i fevkaladeye binaen bil'müzâyede mezkûr üç kıta krom madenin Krupp Fabrikası namına vekili Mösyö Hubere on sene müddetle ihalesi münasip görüldüğünden bahisle isti'zanı mütezammın Ticaret ve Ziraat nezaretinden 29 Teşrin-i sâni 1331 tarihli ve 102 numaralı tezkiresi okundu. *Karar:* Mezkûr tezkirede bast olunan esbaba bina'en maadin-i mezkûrenin şerâit-i muharrara ile Krupp Fabrikası namına vekili Mösyö Hubere on sene müddetle ihalesi münasip olduğundan muamelât-ı müteferriasının ifâsı hususunun cevaben nezaret-i müşarunileyhaya iş'arı tezekkür kılındı. BOA., MV.199/160, 7 Safer 1334/15 Aralık 1915.

³⁸ BOA., MV.196/128, 9 Rebiyülahir 1332/7 Mart 1914.

³⁹ BOA., MV. 201/74, 22 Şaban 1334/24 Haziran 1916.

⁴⁰ BOA., BEO.4420/331, 23 Şaban 1334/25 Haziran 1916.

⁴¹ BOA., MV. 203/80, 17 Zilhicce 1334/15 Ekim 1916.

Dahiliye Nezareti'ne, sadrazam adına müsteşar tarafından 27 Mayıs 1918 tarihinde Almanya'ya krom cevheri ihracı hakkında bir yazı gönderildi. Almanya'ya bin ton krom madeni ihracının uygun görüldüğü yazı şu şekildedir: “Rusya Harbiye Nezareti Dersaadet Vekâleti'ne bağlı şark hesapları muvahhade idaresi tarafından depolarında biriktirilmiş krom cevherinden bin ton miktarının Almanya'ya ihracı, İhracat Riyaset Heyeti'nden gelen bilgi üzerine Meclis-i Vükelâ tarafından uygun görüldü ve ilgililere tebligat yapıldı.”

Depolarda biriken krom madeninin bin tonluk kısmının Almanya'ya ihracı için 29 Mayıs 1918 (R.29 Mayıs 1334) tarihinde karar çıktı: “Prusya Harbiye Nezareti vekaletine merbut şark hesâbât-ı muvahhade idaresi tarafından depolarında muddahar krom cevherinden bin ton miktarının Almanya'ya ihracı ihracat riyaset-i celilesinin iş'arı üzerine meclis-i vükelâca münasip görülerek devair-i müteallikaya tebligat icra kılındığı bâ tezkire-i sâmiye izbar buyrulmakla beyan-ı malumat zımnında tezkire terkim kılındı.”⁴²

Bu örneklerden de anlaşıldığı gibi, İttihat ve Terakki Hükümeti, Almanya'ya önemli miktarda krom madeni gönderilmesine onay vermiş, Alman askeri sanayiinde kullanılan krom madeninin büyük kısmı Osmanlı topraklarından tedarik edilmiştir.

Sonuç

Keşfedildikten sonra Avrupa'da büyük ilgi gören krom madenini gerekli teknoloji ve endüstrisi olmadığı için iç piyasada değerlendiremeyen Osmanlı Hükümeti, bu önemli cevherden gümrük vergisi almakla yetindi. İmtiyaz sahipleri ve tüccarlar ise krom madenini Avrupa'ya ihraç ederken üzerlerine düşen yükümlülükleri yerine getirmemek için cevheri kaçak yollardan çıkarma yoluna başvurdular.

Osmanlı Hükümeti'nin imtiyaz fermmanı almadan daha arama aşamasında 2 bin tonilatoya kadar Avrupa'ya maden nakletme, düşük gümrük oranları gibi kolaylıklarına rağmen, madenlerin tonilatosu eksik gösterilmek suretiyle kaçakçılık yapıldı. Tespit edilen en yaygın kaçakçılık yöntemi, kromun tonilatusunun eksik gösterilmesiydi. Bir diğer yöntem de henüz arama aşamasında olan bir ruhsatname sahibinin, ferman almadan Avrupa'ya maden göndermesi usulsüzlüğüydü.

Osmanlı topraklarından çıkarılan krom madeninin Avrupa'ya ihraç edilmesi ile ilgili hukuki düzenlemeler, hazinenin zarara uğramaması için denetimler yapılsa da, bu önemli cevherin üretimi ve ticaretini yapanların kaçakçılık gibi bir yola başvurmalarına engel olunamadı. Krom madeninin kaçak yollardan Avrupa'ya gönderilmesi, Orman Maden ve Ziraat Nezareti'nin denetimleri ve rekabet halindeki imtiyaz sahiplerinin birbirini ihbar etmesi yoluyla ortaya çıktı.

Osmanlı Hükümeti'nin aldığı Orman ve Maden Nezareti'nin çabalarıyla denetim memurlarının sayısının artırılması gibi tedbirlere rağmen, yine de cevherin Avrupa'ya geçirilmesinde yaşanan usulsüzlüklerden, ancak birbiriyle çekişme halinde olan mültezimlerin ihbarlarıyla haberdar olundu.

Osmanlı Hükümeti, krom madeninin kaçak yollardan Avrupa'ya gönderilmemesi için iki önemli tedbir aldı. Öncelikle Maden Nizamnamelerinde gerekli düzenlemeler yapıldı. Cevheri

⁴² BOA., DH.İ.UM.20/8, 21 Şaban 1336/1 Haziran 1918.

eksik gösterenlerden, devletten kaçırdıkları verginin iki katının alınmasına hükmedildi. İkinci tedbir olarak da kromun Avrupa'ya nakledildiği Gemlik, İzmir, İzmit gibi önemli limanlara kontrol memurları tayin edildi. Memurlar madenlerin tartılmasını gözetmekle görevlendirildiler. Aydın ve Hüdavendigâr vilayetlerindeki krom madeni imtiyazlarının büyük bölümünü elinde tutan Patersonların kaçak krom gönderdikleri tespit edilmesine rağmen, İngiliz Hükümeti'nin Osmanlı Hükümeti'ne baskıları nedeniyle gerekli yaptırım uygulanamadı.

Nihayetinde İngiltere ile XIX. yüzyılın sonlarından itibaren soğuyan ilişkiler, siyasi, ekonomik, askeri ve diplomatik yönden Almanya'ya yaklaşılması, krom madeninin de bu ülkeye gönderilmesine neden oldu. XX. yüzyılın başından itibaren, özellikle I. Dünya Savaşı sırasında Türk kromu, müttefik Almanya'nın askeri gücünü artırması için silah fabrikası Krupp'a gönderildi.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

İngiltere Milli Arşivi (The National Archives): TNA

The National Arvhives, Foreign Office: TNA.FO.78/3787

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

İ.OM: İrade Orman Ma'adin: İ.OM.1/8, İ.OM.1/8.2, İ.OM. 2/2.3, İ.OM. 2/2, İ.OM.1230/96281

BEO: Babiâli Evrak Odası: BEO. 2128/159538, BEO. 438/328, BEO.438/32097, BEO.425/31807, BEO.4420/331, BEO. 4348/326042

DH.İ.UM: Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı DH.İ.UM 77/1, DH.İ.UM.20/1, DH.İ.UM.20/8

ŞD: Şura-yı Devlet: ŞD.544/1.11

MV: Meclis-i Vükela: MV. 196/128, MV.199/160, MV. 201/74, MV. 203/80

Y.PRK.OMZ: Yıldız Perakende Evrakı Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti Maruzatı: Y.PRK.OMZ.3/83

Sürelî Yayınlar

Düstur, I. Tertip, C. II., s. 318-337.

Düstur, I. Tertip, C. V., s.886-904.

Düstur, I. Tertip, C. VIII., s.439-460.

Düstur, II. Tertip, C. II, s. 362-365.

Düstur, II. Tertip, C. II, s. 365.

İmtiyazat ve Mukavelat, C. 2, s. 1207

The Levant Trade Review, 1915, June Quarter, Vol V, No 1.

Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences, Vol. 19 (May, 1883-May, 1884), pp. 535-539.

Araştırma Eserler

Devlet Planlama Teşkilatı, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, *Madencilik Özel İhtisas Komisyonu Krom Çalışma Grubu Raporu*, s.16, Yayın: DPT 2626, ÖİK: 637, Ankara 2001.

ELDEM, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.

EMECEN, Feridun, "Hüdâvendigâr", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 18. Cilt, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2004, s. 285-286.

EMECEN, Feridun, "Aydın", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 4, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2004, s. 782-783.

ISSAWİ, C. The Economic History of Turkey 1800– 1914, Chicago-London, 1980.

İLGİN, Abdülkadir, "Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde İzmir ve Kazalarında Ekonomik Gelişmeler", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı 16, İstanbul 2003, s. 41-60.

Tevfik Güran, *Osmanlı Devletinin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, TÜİK, Ankara, 1997.

KODAMAN, Bayram, "Avrupa Emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğu'na Giriş Vasıtaları (1838-1914)", *Milli Kültür*, C. 2, S.1, Ankara 1990, s. 205-227.

KURMUŞ, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Yordam Yayınları, İstanbul 2007.

ÖKÇÜN, Gündüz, *İktisat Tarihi Yazıları*, Bütün Eserleri-3, Sermaye Piyasası Kurulu, 1997.

RATHMANN, Lothar, *Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1979.

3090

Volume 12
Issue 6
December
2020